

μονοπώλια, η καταναγκαστική εργασία και οι περιορισμοί στις μεταναστεύσεις δεν είναι ατομικές «διορθωτικές» του Αλή πασά, αλλά εγγενη γνώρισμα του οθωμανικού συστήματος, φαίνεται απληροφόρητη για τη γεωγραφία και το καθεστώς των «κτήσεις» του Αλή, αγνοεί ότι οι «Τούρκοι» της Ηπείρου ήταν Μουσουλμάνοι Αλβανοί και οι Εβραίοι ντόπιοι ελληνόφωνοι (σελ. 111)· θεωρεί τον Υψηλάντη παράγοντα της «εμπορικής διασποράς» κι απ' ότι φαίνεται Ηπειρώτη (σελ. 59)· νομίζει πως ο Κωλέτης «έγραψε και μετέφρασε διάφορες επιστημονικές εργασίες» (σελ. 109)· αποδίδει σε συγχρόνους του Αλή τα αρχαιολογικά ευρήματα του Ερρίκου Σλήμαν (σελ.237), ταυτίζει τον Αλή των Ιωαννίνων με τον Τσαρχατζή Αλή πασά, ναύαρχο του Οθωμανικού στόλου στα 1809 (σελ. 76)· ονομάζει «Χρίστο» το διαβόητο γραμματικό του Μάνθο Οικονόμου (σελ. 59), μπερδεύει την πολύμηνη πολιορκία του κάστρου των Ιωαννίνων από τα σουλτανικά στρατεύματα με τον κατοπινό περιορισμό του Αλή στο Νησί της λίμνης τους (σελ. 62), και συγχέει διαρκώς το Ιόνιο πέλαγος με την Αδριατική θάλασσα.

Τα προβλήματα της Φλέμινγκ πηγάζουν εν μέρει από την επιλογή των πηγών της. Μολονότι επιδιόχεται σε περιγραφές αρχαιικών συλλογών, αγνοούμε αν τις έχει επισκεφτεί. Είναι φανερό π.χ. ότι τις περισσότερες φορές που παραπέμπει σε οθωμανικά αρχεία αντιγράφει απλούστατα τις υποσημειώσεις από το γνώριμο άρθρο του Δ.Ν. Σκιώτη (πρωτοεκδόθηκε στα ελληνικά στο περιοδικό *Θησαυρίσματα*, τ. 6, 1969, σ. 257 κε), και υπάρχουν και άλλες παρόμοιες ανωμαλίες. Παρά τις επιφυλάξεις της για τους Ευρωπαίους περιηγητές, οι απόψεις τους υιοθετούνται ανεπιφύλακτα όταν μπορούν να συνηγορήσουν υπέρ του Αλή (όπως γίνεται στο κεφάλαιο για την «οικονομία»). Η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία χρησιμοποιείται ελάχιστα, η αλβανική δεν υπάρχει καθόλου, απουσιάζουν όμως κι αναντικατάστατα εγχειρίδια της διεθνούς βιβλιογραφίας, όπως είναι τά έργα του Στάνφορντ Σω για την Οθωμανική αυτοκρατορία στα χρόνια 1789-1807, το βιβλίο του Πήτερ Μπαρτλ για τους Μουσουλμάνους της Αλβανίας, και το ήδη μεταφρασμένο στα Ελληνικά του Γκριγκόρι Αρς για την ιστορία των πασαλικιών των Ιωαννίνων και της Σκόδρας (που περιέχει πλούσιο υλικό από τα ρωσικά αρχεία). Αμέριμνη για όλα αυτά, η Φλέμινγκ διατείνεται πως ο Αλής κι η εποχή του «αγνοήθηκαν σχεδόν ολότελα από τη σύγχρονη ιστοριογραφία», κάτι που οφείλεται απλούστατα στα «εθνικιστικά συμφέροντα»!

Η ελληνική μετάφραση δεν είναι, όπως είπαμε, απαλλαγμένη από αδεξιότητες. Παρότι φιλότιμος και σχολαστικός (μέχρι σημείου να γίνεται φλύαρος), ο μεταφραστής δεν έχει ούτε την ευαισθησία, ούτε καν την αγγλομάθεια που θα χρειαζόταν για ν' αποδοθεί σωστά η εξεζητημένη ορολογία του πρωτοτύπου. Καταλήγει

έτσι σε παρανοήσεις ή και ασυναρτησίες όπως η ακόλουθη (σελ. 68): «Οι φήμες για τα αμύθητα πλούτη του Αλή (...) περιλαμβάνουν μια σημαντική αλληγορία για τη λογοτεχνία με ανατολίτικο ύφος που σχετίζεται με το πρόσωπό του» (το σωστό: «...είναι βασικό μοτίβο της ανατολίζουσας φιλολογίας που τον αφορά»). Παρακάτω (σελ. 97): «Τα περισσότερα έργα των διανοητών του περασμένου αιώνα, σχετικά με τη διάλυση της αυτοκρατορίας, γράφτηκαν εκ των υστέρων, πράγμα που σημαίνει ότι, εκ των προτέρων το γεγονός αυτό ίσως να είναι καταστροφικό» (το σωστό: «...ασχολήθηκαν υπερβολικά με τη δεύτερη [από τις δυο προαναφερόμενες ομάδες, δηλ.το ιερατείο] και ίσως για το λόγο αυτό να παραγνώρισαν την πρώτη [δηλ.τους γαιοκτήμονες]»). Παρακάτω (σελ.110): «τώρα, από τη στιγμή που βρήκαμε (...) αρκετούς Αλβανούς που γράφουν στα Ελληνικά, είναι εμφανές πως οι γλώσσες (...) έδωσαν την ελάχιστη ένδειξη για τους πολιτικούς συναισθηματικούς ιδεαλισμούς των λαών. Επιπλέον, δεν έχουν ανάγκη [ποιοι;] τους δημοσιολόγους οι οποίοι απερίσκεπτα βάσιζαν τα επιχειρήματά τους στη γλώσσα που συνήθως χρησιμοποιούσαν [ποιοι;]» (το σωστό: «Μιας και βρίσκουμε καθαρόαιμους Αλβανούς να γράφουν Ελληνικά, είναι φανερό πως οι γλώσσες δεν έδιναν καμμία σχεδόν ένδειξη για τις πολιτικές προτιμήσεις του κόσμου. Και όμως δεν έλειψαν οι αρθρογράφοι που απερίσκεπτα στήριξαν τα επιχειρήματά τους στη χρήση της τρέχουσας γλώσσας»). Παρακάτω (σελ. 282, παράθεμα από το βιβλίο του Σαϊντ): «Οφείλουμε να θεωρούμε ότι το οικοδόμημα του Οριενταλισμού δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα οικοδόμημα γεμάτο ψέματα και μύθους οι οποίοι –η αλήθεια για όλα αυτά πρέπει να ειπωθεί– απλώς μπορούν να καταρριφθούν με ένα φύσημα» (το σωστό: «Δεν θα έπρεπε ποτέ να φανταζόμαστε ότι το οικοδόμημα του Οριενταλισμού αποτελείται απλώς από μύθους και ψέματα, που θα γίνονταν καπνός αν μαρτυρούσε κάποιος την αλήθεια»). Και σε λίγο (σελ. 284): «Κατά συνέπεια η ακαδημαϊκή μελέτη γινόταν προβληματική και επιβαρυνόταν με τις όλο και περισσότερο περίπλοκες προσπάθειες επίδειξης «ευαισθησίας» και «σεβασμού», ενώ στην αντίθετη πλευρά έστεκαν οι λόγιοι που έπαιρναν αποστάσεις, ταμπουρωμένοι πίσω από τις αρνητικές-τους απόψεις όπως προσδιορίστηκε (sic) από τον Said και τους διαδόχους του» (το σωστό: «...να επιδείξει «ευαισθησία» και «σεβασμό» και γενικότερα να αποστασιοποιήσει το μελετητή από τις αρνητικές της πλευρές, όπως τις έχουν επισημάνει ο Σαϊντ και οι συνεχιστές του»). Τσαπατσουλές απαράδεκτες για μια μετάφραση που επιχορηγήθηκε, όπως με καμάρι μας ενημερώνει το εξώφυλλό της, από την Ευρωπαϊκή Γραμματεία Επιστημονικών Δημοσιεύσεων, αλλά ταυτόχρονα (ας το παραδεχτούμε) συνηθέστατες σε ελληνικές μεταφράσεις επιστημονικών

μελετών με σαφώς πιο μεγάλο εκτόπισμα από το πόνημα της Φλέμινγκ.

Τα ολότελα τυχαία τούτα παραδείγματα δείχνουν πως όποιος πραγματικά ενδιαφέρεται να κατανοήσει τις θεωρητικές γενικεύσεις της Φλέμινγκ, οφείλει τουλάχιστο να προμηθευτεί το πρωτότυπο. Όσο για τα χρήματα που κόστισε η ελληνική του έκδοση, σκέφτομαι ότι θα ωφελούσαν περισσότερο, αν είχαν συνεισφέρει στο ξεκίνημα μιας σοβαρής μετάφρασης των «Περιηγήσεων» του συνταγματάρχη Ληκ, που με όλη τη δικαιολογημένη κριτική αποστασιοποίηση, την οποία επιβάλλει πάντα η πνευματική του ένταξη κι οι στόχοι της αποστολής-του, γνώρισε πάντως το χώρο που περιγράφει πολύ αμεσότερα, απ' όσο θα του επέτρεπαν σήμερα οι καλύτερες πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες της Καλιφόρνιας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παραπέμπω στις σελίδες της ελληνικής μετάφρασης.

Δημήτρη Σταματόπουλου,
Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού πατριαρχείου τον 19ο αιώνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2003

Χάρης Εξερτζόγλου

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Δημήτρη Σταματόπουλου, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, αποτελεί μια ουσιαστική συμβολή στη κατανόηση των διαμαχών που περιστράφηκαν γύρω από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Στην Εισαγωγή του βιβλίου ο συγγραφέας εκθέτει την πορεία των ιστοριογραφικών προσεγγίσεων και τις μετατοπίσεις που παρατηρούνται στο τρόπο με τον οποίο η ελληνική ιστοριογραφία έχει προσεγγίσει το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και κατ' επέκταση τους χριστιανικούς ορθόδοξους πληθυσμούς που παρέμειναν πιστοί σε αυτό κατά τον 19ο αιώνα. Στις σελίδες της εισαγωγής ο Σταματόπουλος διευκρινίζει ότι η προσέγγισή του εστιάζεται στην διερεύνηση των δικτύων ισχύος που συγκροτήθηκαν γύρω από τις διαμάχες στον χώρο του Πατριαρχείου, διαμορφώνοντας έτσι σχέσεις ανάμεσα σε υποκείμενα, οικογένειες και ομάδες που προέρχονταν από διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους. Στα εννέα κεφάλαια που ακολουθούν, ο συγγραφέ-

Ο Χάρης Εξερτζόγλου διδάσκει Ιστορία στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ας αφηγείται την ιστορία του Πατριαρχείου σε σχέση με τις εντάσεις, τις ισορροπίες και τους συσχετισμούς που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο της μεταρρύθμισης του Ρωμαϊκού μιλλέτ μέχρι και την Συνθήκη του Βερολίνου, το διάστημα δηλαδή 1856-1878. Πρόκειται για μια κρίσιμη περίοδο κατά την οποία δοκιμάστηκε πολλαπλώς το οικοδόμημα των Γενικών Κανονισμών που θεσμοθέτησαν τη λειτουργία του Ρωμαϊκού μιλλέτ στην οθωμανική αυτοκρατορία. Εκθέτοντας ένα όγκο πληροφοριών ο Σταματόπουλος αφηγείται συστηματικά τις διαφορετικές φάσεις μιας διαμάχης που ξεκινά από τη δημιουργία του Εθνικού Προσωρινού Συμβουλίου, τη σύσταση των Γενικών Κανονισμών, τις αλλαξοπατριαρχίες που μεσολάβησαν για να καταλήξει στην επιβολή του Βουλγαρικού Σχίσματος.

Επιδίωξη του συγγραφέα αποτελεί η τοποθέτηση των διαμαχών αυτών στα κοινωνικά και πολιτικά τους συμφραζόμενα, δηλαδή τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, την άνοδο του εθνικισμού ως νέου πολιτικού προβλήματος στην αυτοκρατορία και τον κοινωνικό μετασχηματισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, κυρίως την ανάδειξη των νέων αστικών στρωμάτων στα μεγάλα αστικά οθωμανικά κέντρα. Με άλλα λόγια ο Σταματόπουλος δεν τοποθετεί την συζήτησή του στο πλαίσιο ενός ελληνοκεντρικού αφηγήματος που αντιλαμβάνεται το οθωμανικό πλαίσιο ως ένα αδρανές και ξένο υπόβαθρο σαφώς διακριτό από τις εθνικές ιστορίες, αλλά ως μέρος των ευρύτερων μετασχηματισμών της οθωμανικής κοινωνίας, στους οποίους οι μεταρρυθμίσεις των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων συνέβαλαν ευθέως. Κεντρικό σημείο του βιβλίου αποτελεί η αντιμετώπιση των Γενικών Κανονισμών ως αφετηρία αναδιάταξης των κοινωνικών και πολιτικών ισορροπιών στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης. Η διαδικασία αυτή ξετυλίγεται ιδεολογικά στη βάση της αντιπαράθεσης του οικουμενιστικού με το εθνοκεντρικό μοντέλο, και κοινωνικά γύρω από την ένταση που προκαλεί η ενεργοποίηση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων όπως οι νεοφαναριώτες, ο κύκλος των τραπεζιτών, οι συντεχνίες που επιδιώκουν να ελέγξουν τις εξελίξεις μέσα στο πλαίσιο των Γενικών Κανονισμών που θεσμοθετούν πλέον την παρουσία των λαϊκών στην διαχείριση των πραγμάτων της κοινότητας. Η αναφορά στις συγκεκριμένες ομάδων δεν παρακάμπει βέβαια την δράση των ανώτερων κληρικών η οποία αναδεικνύεται συστηματικά σε όλη την περίοδο που εξετάζει το βιβλίο. Ο Σταματόπουλος αποφεύγει με επιτυχία ένα κομβικό πρόβλημα. Η αναπαράσταση των διαμαχών στο χώρο του Πατριαρχείου δεν ακολουθεί μια γραμμική πορεία: οι αντιπαράθεσεις δεν αφορούν οργανωμένες σταθερές και μακροχρόνιες συμμαχίες, πολύ περισσότερο δεν δίνεται ποτέ η εντύπωση μιας κάθετης αντιπαλότητας λαϊ-

κών/κληρικών. Αντίθετα αναδεικνύεται η ρευστότητα της περιόδου, οι μετατοπίσεις στις συμμαχίες, οι αλλαγές στρατηγικής, η δράση των ευρωπαϊκών πρεσβειών που συνθέτουν ένα πολύμορφο σκηνικό που δύσκολα σχηματοποιείται. Αυτός είναι ο λόγος που ο Σταματόπουλος επιλέγει να χρησιμοποιήσει ως εργαλείο τα δίκτυα ισχύος που του επιτρέπουν να αντιμετωπίσει τη ρευστότητα αυτή χωρίς να χάσει την κοινωνική υπόσταση των υποκειμένων αλλά και χωρίς να εγκλωβιστεί στις αγκυλώσεις που θα οδηγούσε η ευθεία συσχέτιση ανάμεσα στην κοινωνική τους θέση και τις πολιτικές τους προτάσεις. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο η «ιδεολογική» αντιπαράθεση ελληνοκεντρισμού και οικουμενισμού ξεδιπλώνεται με τρόπο που αναδεικνύει την ρευστότητα και την αμφισημία τους. Πρόκειται, μας λέει ο Σταματόπουλος, για δύο στάσεις που διαμορφώνονται στη συσχέτισή τους και στο πλαίσιο των εντάσεων και των διλημμάτων της εποχής. Εξού και το βασικό συμπέρασμα της μελέτης ότι η επιλογή του Σχίσματος το 1872 και η πρόταξη του εθνοφυλετισμού ως επιχειρήματος για τη νομιμοποίησή του υποστηρίχθηκαν στη βάση ενός εθνοκεντρικού σκεπτικού και όχι στη βάση μιας πανορθόδοξης προοπτικής. Ο ελληνοκεντρισμός και η οικουμενικότητα αποτελούν επιπλέον δύο στάσεις τις οποίες μπορούν να υιοθετήσουν για διαφορετικούς λόγους διαφορετικές ομάδες. Έτσι για παράδειγμα η ομάδα των τραπεζιτών της οποίας ηγήθηκε ο Γεώργιος Ζαρίφης, οικειοποιήθηκε την αδιάλλακτη στάση απέναντι στο Βουλγαρικό ζήτημα που προωθούσαν οι ελληνοκεντρικοί κύκλοι αλλά ταυτόχρονα επιδίωξε να αμβλύνει τις συνέπειες του εθνοκεντρισμού για το μέλλον της αυτοκρατορίας.

Αν έπρεπε να συνοψίσω αυτές τις αρχικές παρατηρήσεις θα έλεγα ότι η μελέτη του Σταματόπουλου αναδεικνύει το πρόβλημα των διαμαχών περί τα Πατριαρχικά στο πλαίσιο του αυτοκρατορικού πλαισίου και των πολλαπλών επιδράσεων που το αναδιατάσσουν. Είναι ένα πρόβλημα που ακουμπά άμεσα στις ίδιες τις διαδικασίες συγκρότησης της ελληνορθόδοξης κοινότητας τη συγκεκριμένη περίοδο, και συνεπώς δεν μπορεί να αναχθεί σε μια παλαιότερη αφετηρία που το ξεπερνά χρονικά. Η μέχρι τότε ιστορία του Πατριαρχείου έχει τη σημασία της, κυρίως ως προς τις κατεστημένες καταστάσεις που είχαν διαμορφωθεί τον 18^ο αιώνα με το σύστημα του Γεροντισμού, αλλά το όλο σκηνικό θα μεταβληθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Η αναζήτηση μιας γραμμικής συνέχειας που θα επιχειρούσε να συνδέσει την ιστορία που αφηγείται ο συγγραφέας με κάποιο απώτερο παρελθόν, μια αφετηρία δηλαδή, θα ήταν άστοχη. Οι διαμάχες γύρω από το Πατριαρχείο έχουν σύγχρονο χαρακτήρα και οι συχνές αναφορές που γίνονται στο παρελθόν, κυρίως από εκκλησιαστικούς κύκλους, χρησιμοποιούνται προκειμένου να αντιμετωπίσουν

προβλήματα και εντάσεις της εποχής στην οποία εκδηλώθηκαν.

Αυτή ακριβώς η παρατήρηση θα αποτελέσει και την αφετηρία ορισμένων κριτικών επισημάνσεων. Ο τίτλος που προκρίνει ο Σταματόπουλος, «Εκκοσμίκευση και Μεταρρύθμιση» παραπέμπει ασφαλώς σε μια νεωτερική διαδικασία μέσα στην οποία το θρησκευτικό στοιχείο αποσταθεροποιείται και αποδυναμώνεται μέχρις ότου καταλήξει μια προσωπική υπόθεση αποκλεισμένη στον ιδιωτικό χώρο. Σύμφωνα με την κλασική εκδοχή της η εκκοσμίκευση περιγράφεται σε σχέση με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων από την Εκκλησία σε κοσμικούς φορείς και τον χωρισμό Εκκλησίας και κράτους, την οργάνωση της κοινωνικής ζωής σε ευρύτερη και ομογενοποιημένη κλίμακα αντί της τοπικής που ίσχυε μέχρι τότε, και τέλος σε σχέση με την εμπέδωση του ορθού λόγου και της τεχνολογίας που περιορίζουν τις αβεβαιότητες και υποσκάπτουν την έμφαση στο υπερφυσικό. Νεώτερες προσεγγίσεις έχουν επιχειρήσει να σχετικοποιήσουν τον απόλυτο χαρακτήρα αυτής της διαδικασίας χωρίς όμως να ανατρέψουν τον κεντρικό πυρήνα πάνω στον οποίο στηρίζεται, την διάκριση κοσμικού θρησκευτικού. Επιπλέον, η διαδικασία που σχηματικά περιέγραψα σχετίζεται με μια συγκεκριμένη αναπαράσταση της δυτικής ιστορικής εμπειρίας. Η πίστη στην εγκυρότητά της μοιραία εκβάλλει σε ένα ευρωκεντρικό, εξελικτιστικό ταξινομητικό σχήμα που κατατάσσει και αξιολογεί κάθε διαφορετική πολιτισμική και ιστορική πραγματικότητα με όρους προόδου και οπισθοδρόμησης. Δεν πρόκειται να παρουσιάσω εδώ παραδείγματα από το χώρο της δυτικής Ευρώπης που κατά τη γνώμη μου αναιρούν τη ισχύ της εκκοσμίκευσης ως ιστορικής διαδικασίας με ορατό τέλος. Ούτε θα επαναλάβω κοινοτοπίες γύρω από τα δικαιώματα που έχουν μη ευρωπαϊκές κοινωνίες σχετικά με τη διατήρηση της ιδιαιτερότητάς τους. Θα θέσω αντίθετα ορισμένα ζητήματα σχετικά με την παρουσία του θρησκευτικού στη φάση της νεωτερικότητας σε σχέση με το πλαίσιο που διερευνά η μελέτη του Δημήτρη Σταματόπουλου. Είναι προφανές από την ίδια την ανάλυση ότι οι διαμάχες και οι συσχετισμοί γύρω από τον έλεγχο του Πατριαρχείου δεν συγκροτούνται στη βάση της ανελαστικής αντιπαράθεσης κληρικών/λαϊκών αλλά διαπερνούν οριζόντια και τους κληρικούς και τους λαϊκούς διαμορφώνοντας μικτές ομάδες. Είναι επίσης προφανές ότι η θεσμοθέτηση της λαϊκής συμμετοχής που προέβλεπαν οι Γενικοί Κανονισμοί δεν οδήγησαν στην περιθωριοποίηση του ανώτερου κλήρου, ούτε ήσαν σε θέση να ακυρώσουν τον Πατριαρχικό συγκεντρωτισμό, το λεγόμενο «εθναρχικό μοντέλο». Το θρησκευτικό στοιχείο εξακολουθεί να συνιστά βασικό πυλώνα της ταυτότητας των ελληνορθόδοξων και ο κλήρος αναγνωρισμένο ενδιάμεσο κρίκο των πληθυσμών αυτών με την οθωμανική εξουσία. Αυτές

οι διαπιστώσεις οδήγησαν το συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι η λαϊκοποίηση στο χώρο του Πατριαρχείου δεν σήμαινε και εκκοσμίκευση. Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνει το επιχείρημά του ο Δημήτρης Σταματοπούλος κατευθύνει τον αναγνώστη στην διαπίστωση μιας αποτυχημένης η ανολοκλήρωτης διαδικασίας. Θα έπρεπε ωστόσο να αναρωτηθούμε αν τελικά η σχέση του θρησκευτικού με το κοσμικό σε μια περίοδο ταχύτατου μετασχηματισμού μπορεί να κατανοηθεί αποκλειστικά με όρους αντιπαλότητας. Θα έπρεπε να αναρωτηθούμε μήπως η κυριαρχία του κοσμικού απαιτεί την παρουσία και όχι την απουσία του θρησκευτικού, ακόμη και αν αποδεχθούμε ότι το τελευταίο έχει χάσει προ πολλού την αυτονομία και την κυρίαρχη θέση που είχε στις προνεωτερικές κοινωνίες. Η κυριαρχία του κοσμικού εθνικού κράτους δεν οδήγησε στην περιθωριοποίηση του θρησκευτικού παρά το χωρισμό κράτους και Εκκλησίας που ίσχυσε στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Οι διαδικασίες εθνικής συγκρότησης και οι εθνικοί ανταγωνισμοί του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα συνέβαλλαν συχνά στην ενεργοποίηση και πολιτικοποίηση του θρησκευτικού. Η ανανοηματοδότηση της θρησκευτικής διαφοράς αποτέλεσε συχνά πεδίο συγκρότησης εθνικής ταυτότητας. Από τις εκκλησιαστικές διαμάχες στο βαλκανικό χώρο μέχρι την ανάδειξη του θρησκευτικού εθνικισμού στην ινδική χερσόνησο, από τα κινήματα της ισλαμικής μεταρρύθμισης στο μουσουλμανικό χώρο μέχρι την θρησκευτική δεξιά στις ΗΠΑ το θρησκευτικό εμπλέκεται άμεσα στην αναδιαπραγμάτευση των εθνικών/κοινωνικών ταυτοτήτων στο σύγχρονο κόσμο. Αντί να αποτελεί κάποιο υπόλειμμα της προνεωτερικής εποχής βρίσκεται μπροστά μας ξανά και ξανά. Η παρουσία του οφείλεται στο χώρο που δημιουργούν για αυτό οι νεωτερικοί λόγοι που το οικειοποιούνται, όπως ο εθνικισμός, και όχι σε κάποια αυτόνομη και διακριτή ισχύ που διατηρεί το ίδιο. Με άλλα λόγια θα έπρεπε να ξανασκεφθούμε εκ νέου τη σχέση κοσμικού-θρησκευτικού με τρόπο που κατανοεί τη συνεχώς μεταβαλλόμενη συσχέτισή τους και δεν περιορίζεται στην αντιπαλότητά τους.

Από την άποψη αυτή η εκκοσμίκευση ως διαδικασία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σε σχέση με συγκεκριμένα αποτελέσματα, τα οποία έτσι και αλλιώς είναι εν μέρει ορατά και πάντα ασαφή. Στη περίπτωση της περιόδου των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων η χρήση των διακρίσεων που έχει εισαγάγει η θεωρία της εκκοσμίκευσης μας στερεί τη δυνατότητα να διερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους το θρησκευτικό, στο επίπεδο της θρησκευτικής πίστης αλλά και των εκκλησιαστικών μηχανισμών, διαμεσολάβησε σε διαφορετικά επίπεδα τον πολιτικό και κοινωνικό μετασχηματισμό της αυτοκρατορίας. Ενδεχομένως θα έπρεπε να πούμε στο σημείο αυτό ότι η παρουσία του κλήρου εδραιώθηκε σε όλες τις περιπτώσεις

μεταρρύθμισης των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων. Ακόμη και στην περίπτωση του μιλλέτ των Αρμενίων στο οποίο υιοθετήθηκε ένα περισσότερο φιλελεύθερο μοντέλο όπου ο Πατριάρχης εκλεγόταν απευθείας από μια γενική συνέλευση με ισχυρή λαϊκή πλειοψηφία, η θέση του κλήρου δεν υποβαθμίστηκε και ο Αρμένιος Πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη διατήρησε μια ισχυρή πολιτικά θέση. Μήπως όμως η διατήρηση της ισχυρής θέσης του κλήρου ήταν επιθυμία του οθωμανικού κράτους; Όπως γνωρίζουμε από την ίδια τη μελέτη η οθωμανική εξουσία ευνόησε τη συμμετοχή των λαϊκών αλλά δεν ήταν υπεύθυνη για τα μερίδια εξουσίας που τελικά θεσμοθέτησαν οι Γενικοί Κανονισμοί. Αλλά οι διαφορετικές κατανομές εξουσίας δεν πρέπει να ερμηνευθούν ως μια αποτυχημένη ή ανολοκλήρωτη εκκοσμίκευση. Αντίθετα θα πρέπει να εξετάσουμε την ανάδειξη ενός νέου κοινωνικού πεδίου, ενός νέου δημόσιου χώρου στον οποίο η παρουσία και η σημασία του θρησκευτικού αναγνωρίζεται ευθέως χωρίς όμως να ανατρέπει τους όρους συγκρότησής του. Στον χώρο αυτό εδραιώνεται σταδιακά η έννοια της εθνικής κοινότητας που παραμένει αμφίσημη τουλάχιστον ως προς τις πολιτικές κατευθύνσεις που μπορεί να πάρει. Στο πλαίσιο αυτό η σχέση ανάμεσα στον ελληνοκεντρισμό και την οικουμενικότητα είναι κρίσιμη. Η οικουμενικότητα φαίνεται πως αποκτά μια νέα και περισσότερο συνεκτική μορφή στο πλαίσιο της νέας δυναμικής που απελευθερώνει η δημιουργία των εθνικών κρατών στο βαλκανικό χώρο και της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας που επιζητούν να εδραιώσουν. Με άλλα λόγια δεν αποτελεί απλώς ένα επιβίωμα του παρελθόντος αλλά μετασχηματίζεται σε σχέση με την πολιτικοποίηση του θρησκευτικού που επιβάλλουν οι αντιπαρατιθέμενοι εθνικοί λόγοι στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Εδώ ωστόσο, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα άλλο ζήτημα που φωτίζει και αυτό τη ρευστότητα και την αμφισημία στην οποία αναφερόμαστε. Η οικειοποίηση του θρησκευτικού στο επίπεδο του εθνικού λόγου δημιουργεί μόνιμα αποτελέσματα και δεν μπορεί να γίνεται ή να απορρίπτεται κατά βούληση. Το ίδιο ισχύει και από την αναστροφή. Στο βαθμό που η ορθόδοξη εκκλησία διαπραγματεύτηκε με την αρχή των εθνοτήτων ή ακόμη και την οικειοποιήθηκε για λόγους σκοπιμότητας, οργάνωσε ένα νέο υβριδικό λόγο, που αλληθώριζε ταυτόχρονα προς την πανορθοδοξία αλλά δεν μπορούσε εύκολα να ακυρώσει την οικειοποίηση του εθνικού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, κυρίως ένα μεγάλο κομμάτι των νέων κληρικών του προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, μοιραία διολίσθησε σε μια ρητορική που αναγνώριζε ευθέως τις εθνοτήτες ως φυσικά διαχωρισμένες και αναγνωρίσιμες ιστορικές οντότητες. Αυτό δεν αναιρεί τις πανορθόδοξες βλέψεις που διατύπωνε μέρος της ανώτερης ιεραρχίας, αλλά δείχνει την

παραγωγή ενός νέου πολιτικού και ιδεολογικού πεδίου που συγκροτείται με νέους όρους και απευθύνεται σε νέα προβλήματα. Συνεπώς η σχέση θρησκευτικού/πολιτικού που αναδεικνύεται στην περίπτωση που παρουσιάζει η μελέτη του Σταματοπούλου, δεν πρέπει να ανάγεται σε μια ανολοκλήρωτη διαδικασία εκκοσμίκευσης αλλά να αποτελέσει αφετηρία προβληματισμού για τους όρους με τους οποίους νέες κοινωνικές ομάδες, που συμβατικά θα συνδέαμε με κοσμικούς προσανατολισμούς, οικειοποιήθηκαν το θρησκευτικό.

Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, 190 σ.

Βαγγέλης Κεχριώτης

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ μαρτυριών και στοιχείων του υλικού πολιτισμού των πληθυσμών εκείνων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, με την Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών στις δύο όχθες του Αιγαίου, εγκαινιάστηκε ταυτόχρονα σχεδόν με την διαδικασία εγκατάστασης. Το χρονικό αυτής της εγκατάστασης, ωστόσο, και οι παράγοντες, οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και πολιτισμικοί που διαμόρφωσαν τις συμπεριφορές αυτών των πληθυσμών στις νέες τους πατρίδες, αποτέλεσαν διακριτό αντικείμενο συστηματικής ιστορικής μελέτης μόλις κατά τη δεκαετία του 1990. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ο τόμος αφιέρωμα του Δελτίου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών με τίτλο *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, που εκδόθηκε στα 1992. Μελετώντας κανείς τα άρθρα της σημαντικής αυτής συλλογής, διαπιστώνει πως η έμφαση αφορά είτε στην δυνατότητα να ανασυσταθεί ιστορικά η συλλογική δράση των πληθυσμών αυτών στο χώρο προέλευσής τους, είτε στις πολιτικές του ελληνικού κράτους στην προσπάθεια του να τους ενσωματώσει. Αντιθέτως, δεν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στους τρόπους με τους οποίους οι πληθυσμοί αυτοί ανταποκρίνονται στις κρατικές πολιτικές, στις συμπεριφορές των γηγενών και στην ανάγκη να αναπαραγάγουν τα δικά τους συλλογικά χαρακτηριστικά στο καινούριο περιβάλλον. Αυτή την πλευρά του ζητήματος επιδιώκει να αναδείξει η συλλογή *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003.

Το ζήτημα των προσφύγων, όπως τονίζει

Ο Βαγγέλης Κεχριώτης διδάσκει Ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου.